

A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei*

Tanulmányomban azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy a posztmodern társadalomelméleti diskurzus – a filozófia, az urbanisztika, a szociológia, a kognitív pszichológia, valamint az építészetelmélet egyes irányzataira vonatkozóan – milyen formában törekszik a városi térszerkezet – mint az ember által megteremtett specifikus létforma – lényegének megértésére. A vizsgálódások elsődleges területét a városi tér szerkezeti sajátosságai és az ebből fakadó alapvető működési elvek jelentik, amelyek álláspontom szerint közvetlen összefüggésben állnak azzal a folyamattal, ahogyan a város az érzéki tapasztalat közvetlenségében, a mindennapi életgyakorlat keretei között tárul fel a megismerő szubjektum tapasztalati mezőjében. Az urbánus tér empirikus megjelenítései olyan mentális reprezentációkat alapoznak meg, amelyek lényegi hatással vannak azokra a módokra, ahogyan az individuum a város összetett valóságának értelmezésére törekszik. Kézenfekvő, hogy bármiféle érdemi értelmezésnek e komplexitásra kiinduló és elsődleges vonatkoztatási pontként kell tekintenie. David Harvey szemléletesen és a maga sokrétűségében világítja meg ezt a problémakört: „A nagyváros komplexitása és mérete folytán kvantifikálhatatlan [...]. Akár a politikai hatalom megjelenési formáiról van szó, akár a társadalmi rétegzettségéről, túl sok az átélt és átélhető tapasztalat ahhoz, hogy kialakulhasson a felszíni megjelenési formákért felelős mélyebb struktúra képe.”¹

Az eltérő gondolati irányok a legkülönbözőbb diszciplínák terepében mozoghatnak (a fent említett tudományterületeken is túlmenően) azonban mindegyik egyetlen igazi feladatra összpontosít: a város mibenlétének megragadására, jelentésének filozófiai igényű tisztázására. Ebből kiindulva a város lényegéről folytatott filozófiai gondolkodás elsőrendű célját – az európai eszmetörténet egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó témaként számon tartott kanti bölcsélet módszertani elveire hivatkozva – a „Mi a város?”² filozófiai kérdés értelmének helyes megértése kell, hogy jelentse.

A tanulmányban felvázolt kérdéskör aktualitása és érdekessége mindenekelőtt abból ered, hogy a városi tér szerkezete és az emberi létmód vonatkozásában betöltött szerepe a posztmodern társadalmi folyamatok hatására lényegi változásokon megy keresztül. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a térszerkezet fizikai átforgalmazásával párhuzamosan a város társadalmi aspektusai is átalakulnak: az urbánus létmód egésze a posztindusztriális társadalom elveihez igazodik: a városi létmód hagyományos kereteit és az ezek mibenlétére irányuló kérdésfeltevéseket (a munkamegosztás problémája, a lakóhely átértékelődése, a kulturális jelenségek esztétikai megítélésének feltételei, a közlekedés, működésmódja és az általában vett kommunikáció kritériumai) az újszerű társadalmi körülmények által kijelölt szabályok, illetve értelmezési lehetőségek váltják fel.

Álláspontom szerint a filozófiai gondolkodás reflexív módszerei nélkülözhetetlenek a lényegi változások adekvát megértéséhez. Ugyanakkor a gondolkodó szubjektum elsődleges feladata, hogy tevékenysége során igazodjon a szóban forgó szituáció sajátosságaihoz és az ebből származó követelményekhez: a filozófiai diskurzusnak meg kell találnia azokat a módszertani és fogalmi eszközöket, melyek alkalmasak az átalakult valóság szerkezetének leírására.

Eddigi gondolatmenetünk is azt mutatja, hogy vizsgálódásunk egy olyan összetett kérdésre irányul, melynek megválaszolása kizárólag a filozófiai alapokra helyezett urbanisztika – a nézőpontok sokféleségét egyidejűleg számon tartó – diszciplínája felől közelítve lehetséges. Tanulmányomban a város létmódjára vonatkozó alapkérdések

vizsgálatát a nyugati eszmetörténet posztmodernként meghatározott korszakához köthető filozófiai és urbanisztikai elméletek, valamint a magyar és a világirodalom egyes prózai alkotásaiban megjelenő városábrázolások elemzésére alapozva végzem el.

A fenti szempontok alapján is igazolható, hogy kutatásom alapvető irányja filozófiai: fő célja a városi lét mozzanatainak fogalmi tisztázása, valamint az egyes elemek közötti összefüggések megvilágítása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyoldalúan figyelmen kívül hagyná azokat a – filozófián kívüli – interpretációkat, amelyek ugyanúgy a város definiálását tűzik ki célul. A téma komplexitása megköveteli, hogy gondolkodásunk az eltérő megközelítésmódokat egy közös alapra vezesse vissza, ugyanakkor mivel a megértés egyedül a sokféleség megőrzése révén lehetséges, nem jelölhet ki magának egyetlen véglegesként elfogadott „igazságot” sem. A posztmodern városértelmezések pluralizmusa – ellentmondásos gondolatmenetek és vitatható következtetések sokasága révén – szintén arra utal, hogy a városi létmód filozófiai problémája nem egyszerű és egyértelmű „igazságokon”, hanem folytonosan megkérdőjeleződő és ennek során mindig új értelmet nyerő következtetések egymásba fonódó láncolatán alapul.

Henri Lefebvre francia szociológus és filozófus a reflexív gondolkodás tárgyaként értelmezett várost a hozzá kötődő jelentések és értelmezési lehetőségek sokfélesége alapján interpretálja: „Ne feledkezzünk meg a *dimenziókról*. A városnak van egy *szimbolikus* dimenziója; [...] A város rendelkezik egy *paradigmatikus* dimenzióval; magába foglalja és felmutatja az ellentéteket, a »belült« és a »kívült«, a központot és a perifériát, a városi társadalom részévé válót és az onnan kilökődőt. Végül a városnak van egy *szintagmatikus* dimenziója is: az elemek közötti kapcsolatok, az izotópiák és a heterotópiák tagolódása.”³ A kutatásunkban kiemelt szerepet játszó városépítészeti és -tervezés gondolköre szempontjából elemzésre váró problémát jelent, hogy a sokdimenziós – plurális érték kategóriák mentén értelmezhető – város természeténél fogva az építészeti koncepciók szinte kimeríthetetlen változatosságát foglalja magában. E sokféleség leképezi a városban élő egyének világnézeti, kulturális és izlésbeli attitűdjének, továbbá társadalmi és gazdasági helyzetének első pillantásra összemérhetetlennek látszó eltéréseit.

A következőkben azt kell megvizsgáljunk, hogy a város eddigiekben felvázolt térbeli szerkezete milyen viszonyban áll a posztmodern kor várostervezési gyakorlatát irányító elvekkel? Ezekről általánosságban elmondható, hogy lényegi mozgatórugóik a káosz – ami a látszólagos rend mögött megbúvó rendetlenségben nyilvánul meg –, az átmenetiség és a felaprózottság. Gondolatmenetünk központi elemét az a belátás jelenti, hogy a posztmodern várostervezés és -építészet döntő és végleges eltávolodást jelent a modern urbanisztika azon alapeszméjétől, miszerint a várostervezésnek nagyléptékű és átfogó koncepciók alapján szerveződő minták szerint kell dolgoznia, melyek eredményeként egységes arculatú, funkcionális értelemben arányosan tagolt városi szerveződések jönnek létre. A posztmodern megközelítés e helyett a városszerkezet töredezettségét, a múltbeli és az aktuálisan jelen lévő elemek egymást átfedő – sok esetben nagyon rövid ideig fennálló – összekapcsolódását tételezi.⁴ Ennek alapján állítható, hogy a korunkban releváns urbanisztikai tervek és megvalósításukat olyan antropológiailag és ontológiailag is igazolható elvek irányítják, melyek alapjukat tekintve a sokféleség és az átmenetiség eszméjében gyökereznek. Az antropológiai szempont fontosságát a városnak az emberi életvitel különböző szegmenseire (munkavégzés, közlekedés, társas interakciók vagy akár a térbeli elemek konfigurációinak érdekmentes kontemplációja) gyakorolt hatásának megértése adja. Ennek kapcsán a városi térben áramló információ és az ehhez kapcsolódó tudás, illetve ismeretek specifikus természetét is hangsúlyozni kell. Manuel Castells az információs társadalom mibenlétéről írt átfogó munkájában az új típusú

településszerveződés definiálására az „információs város” elnevezést alkalmazta: a terminus világosan kifejezi az urbanizáció és információs-technológiai forradalom révén gyökeresen átalakult emberi létmód elválaszthatatlan kapcsolatát. „Az információs kora egy új városi forma, az információs város kialakulását hozza magával. [...] Az információs város nem annyira forma, mint inkább folyamat, amelyet az áramlási tér strukturális dominanciája jellemez.”⁷⁵ Az eddigi következtetések alapján nyilvánvaló, hogy a városi létmód egyes ágensei közötti információáramlás kizárólag egy fragmentált térszerkezetben valósulhat meg, mivel az aktuális társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők kizárólag erre adnak lehetőséget. E vonatkozásban a városi térszerkezet átjárhatóságának kérdésköre kiemelt figyelmet érdemel, mivel az egyéni információszerezés és az interszjektív kommunikáció lehetőségfeltételét jelenti. „Csak a jól megközelíthető és átjárható területek kínálhatják az embereknek a választás lehetőségét. Ezért az átjárhatóság a környezet fontos jellemzője. [...] Meg kell különböztetni a fizikai és vizuális átjárhatóságot, a magán- és közterületek átjárhatóságát, valamint a közlekedési módok szerint differenciált átjárhatóságot.”⁷⁶ A fizikai átjárhatóság kérdése közvetlenül vonja maga után a városlakók életfeltételeinek, illetve konkrét értelemben vett életminőségének egyik elengedhetetlen feltételét képező városi zöldterületek mibenlétére vonatkozó kutatásokat. A zárt beépítettségétől mentes, parkokkal borított városrészek térbeli kiterjedése, az épített városszövetbe történő betagozódása és a városlakók mentális térképén elfoglalt pozíciója egyértelmű korrelációt mutat a város egészének „élhetőségével”. Az élhetőség-fogalom jelentésköre a fizikai egészségen túlmenően kiterjed az emberi kultúra teljes spektrumára: magában foglalja az észlelés, gondolkodás, döntés, cselekvés valamennyi módozatát, továbbá az interszjektív kommunikáció lehetőségfeltétele is. Az élhetőség a város jövője vonatkozásában alapvető fontosságú kérdés, hiszen a fizikai környezet minőségi leromlása szükségszerűen hordozza magában az emberi életviszonyok leépülését, szélsőséges esetben „elvadulását”. Vizsgálódásunkban ezért e kritériumot a fejlődésre nyitott és a folyamatos tartalmi gazdagodásra képes városi kultúra alapjának tekintjük, melynek megteremtése a posztmodern városelmélet fő feladatát képezi. „[...] amit keresünk, semmiképpen sem valamilyen zárt, változtathatatlan rend, hanem olyan nyitott rendszer, amely előtt a fejlődés végtelen perspektívái állnak.”⁷⁷

„Napjainkban megváltoztak a város anyagi dimenziói és emberi méretei; a város belső funkcióinak és struktúráinak többségét kell átalakítani, hogy hatékonyan mozdíthassák elő azoknak az átfogóbb célkitűzéseknek a megvalósítását, amelyeket szolgálniuk kell. [...] A város jövőbeli aktív szerepe abban áll, hogy a fejlődés legmagasabb szintjére emelje az egyes vidékek, kultúrák, személyiségek változatosságát és egyéni jellegét.”⁷⁸

Az eddigiek fényében kijelenthető, hogy az átjárhatóság és az áttekinthetőség urbanisztikai követelménye e ponton közvetlenül összefügg a nagyváros azon funkcionális szerepkörével, amely biztosítja és fenntartja a mindennapi élet zökkenőmentes, kényelmes és egészséges működését, miközben az egyének legszélesebb körű szellemi és kulturális igényeinek is megfelel. Hazai kontextusban a budapesti zöldfelületek urbanisztikai jelentősége különösen nagy, mivel a város a környező országok nagyvárosaihoz viszonyítva kis arányban rendelkezik természetes életfeltételeket biztosító rekreációs parkokkal. Napjainkban a magas presztízsű, de nagyon kevés zöldfelületet magában foglaló budapesti Újlipótváros illetően átformálására alkottak meg átfogó koncepcióterveket. Ezek átfogó célja a városi környezet ökológiai és esztétikai minőségének javítása. E kifejezetten gyakorlati célzatú elgondolás megvalósításához ugyancsak elméleti alapot jelenthet Lynch kognitív pszichológiai gyökerű városfelfogása. A konkrét probléma ebben az esetben az, hogy a városi tér minőségi átalakulása hogyan befolyásol-

hatja a város „olvasásának” aktusát, melynek elsődleges vezérfonala egyéni észlelés? Evidenciaként állítható, hogy egy adott városrész kulcsfontosságú szerkezeti elemeinek érzéki szemlélete egy sajátos és koherens mentális képet hív életre a városról, amely az egyénnek a város egyes szegmenseivel és az urbánus tér egésszével való minden további kapcsolatát meghatározza. „A városkép észlelése, »olvasása« folyamán... kognitív térképeket alkotunk a városról. Ennek legfontosabb »nyersanyagai« a domináns városképi elemek: utak, a törés- vagy határvonalak, a területek-övezetek, a csomópontok és a jelképszerű iránypontok.”⁹

A városi lét dimenzióira vonatkozó eddigi elemzések nyomán konzekvensen állítható, hogy az ember és a város viszonyára vonatkozó ismeretek közölhetőségét és befogadását a késő-modernitás technológiai innovációin alapuló információs társadalom működés módja és az ehhez szükséges eszközök teszik lehetővé. Mindez a társadalmi kapcsolatok újfajta térbeli és időbeli paramétereit igényli, amelyek az interszubjektív viszonyokról, valamint magáról az információról és a tudás mibenlétéről alkotott fogalmaink új alapokon történő elgondolását is megkövetelik. E folyamat leginkább figyelemre méltó filozófiai értelmezése Paul Virilio nevéhez köthető, aki a társadalmi szerkezetváltás lényegét éppen az időről és a térről alkotott fogalmak módosulásában találta meg: „Minél jobban csökken az időbeli távolság, annál inkább tágul a térről kialakított képünk. [...] A kiterjesztés ellensúlyozni próbálja a távolságok zsugorodását, amelyet az idéz elő, hogy pillanatok alatt zajló telekommunikáció összenyomja az időt.”¹⁰ E tézis igazolja azt a hipotézist, hogy a posztmodern nagyváros egymásnak ellentmondó információtöredékek és heterogén utalás-összefüggések egymásra-halmozódásaként épül fel, és vonatkoztatási rendszerében az elszigetelt, hely-specifikus jelentéseknek sokkal fontosabb szerepe van, mint a „nagy narratívaként” értelmezhető kulturális tradícióknak, melyek jelentésrétegei a történelmi korszakok egymásutánjában fokozatosan ülepedtek le. Az urbanisztika alapkérdéseit a kritikai alaposág és a pontos módszertani elvek rögzítése kell, hogy vezérelje. Ez az igény csak akkor elégíthető ki, ha a város lényegének megragadására törekvő filozófus (gondolkodó) és a gyakorlati kivitelezés alapjait meghatározó várostervező egyidejűleg kísérel meg számot vetni a posztmodern város jelentéstartalmainak összetettségével: valamennyi szempontot be kell vonnia kutatásának hatókörébe és azokat egységes értelem-egésszé kell formálnia. E feladat eredményes végrehajtása megköveteli a város lényegének teljességgel új összefüggésben történő újraértelmezését: a korábbiaktól eltérő keretek szükségesek a város belső értékeinek, illetve „hiányosságainak” helyes megállapításához. „Az informatika, a kommunikáció, a mobilizáció által lebomló idő- és térbeli korlátok csökkentik a földrajzi adottságok szerepét, de teljesen nem váltják ki. Nyilvánvaló, hogy az a város lesz sikeresebb, amelyik egyaránt épít földrajzi, gazdasági és kulturális adottságaira, amelyik minél kevésbé korlátozza a kreativitást, az értékalkotó folyamatokat, amelyik a kívülről jövő impulzusokat és forrásokat integrálni képes a belsőkkel.”¹¹

E probléma részletesebb áttekintése érdekében érdemes megvizsgálni H. Lefebvre francia filozófus és szociológus nézeteit, aki azon ritka 20. századi gondolkodók egyike, akik a tereleméletet és a várostervezéssel kapcsolatos gondolkodást egységes filozófiai keretben helyezte el. „A várostudománynak a város a tárgya. [...] A szintézis tekintetében kétfajta nehézségbe is ütközik. Először a teljességre törvő összegzéssel gyűlik meg a baja, amely nem állhat egyébből, mint rendszerezésből és stratégiai programozásból. Másodsor, mert tárgya, a város (mint jól körülhatárolható valóság) bomlófélben van. A kutatás látókörébe a történelmi városról egy már megváltozott kép kerül – ezt a képet szétszabdalva kell a töredékekből újraépítkeznie.”¹²

A városi tér és a megismerő és gondolkodó tevékenységet végző individuum viszonyának adekvát megértéséhez Kevin Lynch munkássága nyújtja a legfőbb támpontot, aki – a város mentális képével és kognitív reprezentációjával kapcsolatos elméletével – a 20. századi urbanisztika legtöbbet hivatkozott alakja. „[...] az emberek viszonylag összefogott és részletes képet alkotnak városukról, amelyet önmaguk és a helyszínek egymásra hatásából hoztak létre, valamint hogy ez a kép szükséges mind a valóságos funkciókhoz, mind az érzelmi életükhöz. Ezeknek az egyedi képeknek sok közös jellemzőjük volt: hasonlóságok, amelyek a közös emberi stratégiából, a közös kultúrából és tapasztalatokból, valamint lakóhelyük sajátos fizikai alakzataiból származnak.”¹³

A „posztmodern állapot” keretei között vizsgálódó városfilozófia elsődleges problémájaként jelenik meg a városszerkezet és a városban zajló élettevékenységek ehhez kapcsolódó funkcionális tagozódásának viszonya. E kontextusban a legfontosabb kérdést egy városrész monofunkcionalitása és az eltérő funkciók azonos térbeli egységen belül megoszló sokfélesége közötti szembenállás képezi. Az egyfunkciós tulajdonság arra utal, hogy a városban zajló egyes élettevékenységek, valamint az ezeknek helyet adó intézmények egymástól élesen elkülönülő és egyetlen ponton sem érintkező tér-részekre korlátozódnak, melyek között reális kapcsolat vagy közvetítés semmilyen formában nem lehetséges. A (poszt)modern urbanisztika több elméletalkotója – köztük a legfontosabb előfutárnak tekinthető Le Corbusier – e létmódját tekintve statikus és szakadozott szerkezettel szemben olyan várostervezési megoldásokat javasol, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberi tevékenységek sokfélesége egy konkrét, zárt térbeli egységen belül, egyidejűleg egymást átfedve érvényesülhessen. A város építészeti és funkcionális sokféleségének egy dinamikusan működő egységet kell alkotnia, amely a városi létmód kutatását és a városlakók mindennapi életét egyaránt meghatározza. A francia építészek által az 1920-as években felvázolt „toronyváros” elképzelés a sokfunkciós városmodell első adekvát megfogalmazása. „Ezekben a tornyokban [...] minden szolgáltatás egy helyen tömörülne, ami nagyobb eredményt, kevesebb időráfordítást és erőfeszítést [...] biztosítana.¹⁴ E nézőpont konkrétabb igazolása érdekében Vidor Ferenc – a hazai urbanisztika kiemelkedő elméleti szakértője – álláspontjára is hivatkozhatunk: „[...] talán már nem tűnik provokatívnak a várost egy igen bonyolult, sajátos élő organizmusnak tekinteni, melynek működési elveit, [...] sajátos természeti és művi metabolizmusait a hagyományos elemzéseken túlmenően is vizsgálhatjuk.”¹⁵ A magyarországi városfejlesztésen túlmutató, a tágabb európai kontextusra is reflektáló kutatásoknak mindenképpen figyelembe kell venniük Manuel Castells spanyol szociológus következtetéseit. A szerző szakterülete nem a várostervezés, hanem az információs társadalom kialakulását kísérő folyamatoknak többek között a városi létmódra gyakorolt hatásainak elemzése. Castells a következőképpen fogalmazta meg az egy- és többfunkciós városi tér ellentmondásának megszüntetését célzó urbanisztikai törekvések lényegét. „Az új városfejlesztési folyamatok döntő tényezője, hogy a városi tér társadalmi értelemben egyre jobban differenciálódik, miközben funkcionális szempontból az egyes részek között a területek fizikai összefüggésén túlmutató kölcsönös kapcsolatok alakulnak ki.”¹⁶ E téma elmélyültebb vizsgálatakor két további olyan külföldi szerző nevét is meg kell említeni, akik a „jól működő város” kialakítására irányuló elképzeléseikben valódi alternatívát fogalmaztak meg a városi élettevékenységek kiteljesedését gátló korlátok felszámolására. Az egyik Robert Krier, aki egy önálló tértipológiai elméletet alkotott meg: „A város fizikai formáját az utcák és terek, valamint az őket meghatározó homlokzatok és keresztmetszetek kapcsolatai határozzák meg.”¹⁷ (Krier az urbanisztika alapkérdéseinek építészeti elméleti elemzése során elsőként hangsúlyozta a monofunkcionalizmusnak

a városi ember életére gyakorolt negatív hatását: amellet érvel, hogy a lakó-, üzleti- és kereskedelmi zónák éles elkülönülése a városlakótól olyan helyváltoztatási formákat követel meg, amelyek jelentős idő- és energiapazarlással járnak és komolyan megterhelik az életfeltételek biztosító városi környezetet.¹⁸

A másik értelmezési irány Christopher Alexander nevéhez fűződik, aki a városi funkciók lényegének vizsgálatát a „félrácsozat” és a „fa” struktúrák lényegi különbsége tükrében végezte el. „A város nem fa” című írásában leszögezi, hogy a félrácsozat elvei szerint kialakított városok az emberi élet sokkal differenciáltabb formáinak adnak teret, mint a sokkal egyszerűbb, átfedések nélküli „fa” struktúra szerint szerveződő települések. „A félrácsozat-struktúrát egyetlen szellemi aktus útján nem lehet felidézni. Ezt Önök csak fával képesek megtenni. [...] Míg a fa szellemileg hozzáférhető és könnyen kezelhető, a félrácsozatot nehezebb lelki szemeink elé idézni, így nehezebb is vele foglalkozni.”¹⁹ A szerző fő érve az, hogy az ember a valósággal kialakított viszonyában mindig a ténylegesen tapasztalt összefüggések leegyszerűsítésére törekszik még akkor is, ha így az autentikus lényeg nem lesz számára megragadható. E tevékenység a városi térről való gondolkodásra is negatív hatással van, mivel beszűkíti azt a perspektívát, ami a város szubsztanciájára vonatkozó megértés alapja. „Éppen ezért a város paradoxonok egymásba ágyazódó sorozatává válik, melyben az idő lineáris és ciklikus voltát, a tér folyamatosságát és töredezettségét egyszerre éljük át a folyamatosan változó egyéni perspektívák tükrében.”²⁰ Akárcsak a komplex tárgyak esetében, többé nem beszélhetünk egyetlen objektumról, hanem a különböző perspektívák szerint értelmezett, a fizikai folyamatosság által mégis egymásba fonódó sorozatokról. A témakör további kutatása szempontjából érdekes összefüggést jelent, hogy a fentiekhez hasonló gondolatok Deleuze és Italo Calvino tér- és városelméleti tárgyú szövegeiben is megfogalmazódnak. E szerzők a klasszikus háromdimenziós modellre épülő térfelfogás kiforgatása révén kísérelnek meg hozzáférni a város ontológiai tartalmához, valamint az emberi létmód és a városi tér viszonyához. Ezzel együtt munkásságuk egésze elszánt és radikális törekvésként is felfogható a hagyományos keretek szétesése nyomán keletkező üresség, illetve jelentésnélküliség felszámolására, az értelem bármilyen formában történő rehabilitálására. Jelen megközelítésben Calvino *Láthatatlan városok* című regénye alapján teszek kísérletet az újfajta tér- és szubjektumfelfogás bemutatására. Calvino regényében a metaforikus eszközökkel leírt város fizikai állagát, szellemi létmódját, valamint létezésének belső lényegét az egymásnak feszülő és e szembenállásban mégis egységet képező ellentétek teremtik meg. Az irodalmi diskurzus a konkrét reális tér nyelvi leképezésével, metaforák használatával képes az igazság kifejezésére. Ez az „igazság” nem pusztán narratív, hanem ezen túlmenően ontológiai természetű is: a meghatározott nyelvi jelentés-egységet hordozó szavak magát a valóságot tárják fel annak specifikus szerkezetével együtt. A kétarcúság, az ellentétesség, illetve az ellentmondás a dolgok inherens jellemzőjeként mutatkozik meg. „Ha valóban léteznék egy kétnyílású ablakokból és pávák, nyeregkészítő műhelyekből és szőnyegfonókból és folyótorkolatokból álló Olivia, az legyektől feketéllő nyomorúságos lyuk volna [...]. A hazugság (tulajdonképpen ellentmondás) nem a szavakban, hanem a dolgokban rejlik.”²¹ A kétértelműség és a meghatározatlanság a – az irodalmi nyelvben és a konkrét érzéki tapasztalatban feltáruló – világ „szubsztanciális” tulajdonsága. Ebből következik, hogy a valóság egyetlen eleme sem írható le véglegesen rögzített, egyértelmű jelentéssel bíró kategóriákkal. Kijelenthető, hogy a Calvino által ábrázolt városi terek a foucault-i értelemben vett heterotópiaként határozhatók meg, mivel realitásukat kizárólag az irodalmi elbeszélésnek a hétköznapi valóságé tapasztalat paramétereit felbontó dinamikája teremti

meg és tartja fenn. [...] egyfajta ellen-szerkezeti helyekről” van szó, melyek kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket;” a *Láthatatlan városokban* leírt helyszínek és térbeli viszonyaik „azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.”²² Vizsgálódásunk magától értetődően vonja maga után azt a kérdést, hogy e sajátos tértípus korunk városi környezetében milyen formában jelenik meg?

Foucault értelmezésére támaszkodva a heterotópiákat képtelen vagy „hely nélküli” helyeknek is nevezhetjük, amelyek nem illeszthetők be a konvencionális tértapasztalat keretei közé. „A heterotópiák mindig nyitások és zárások rendszerét feltételezik, amelyek elszigetelik, egyidejűleg azonban átjárhatóvá is teszik őket. Csak akkor léphetünk be, ha megfelelő engedélyre tettünk szert, illetve ha végrehajtottunk bizonyos gesztusokat. [...] A heterotópiák utolsó jellegzetessége egy funkció, [...] lehet a feladatuk az, hogy megteremtsenek egy illúziókkal teli teret, amelynek viszonylatában minden reális tér még illuzórikusabbként lepleződik le.”²³ A posztmodern gondolkodás eszmei köréhez több ponton is kötődő francia gondolkodó tézisé a városfilozófiai gondolkodás kontextusába helyezve kijelenthető, hogy a korunkban érvényre jutó várostervezési koncepciók olyan tér-képzetekkel dolgoznak, amelyek izotópiák és heterotópiák folytonosan egymásba kapcsolódó, majd szétváló mezejét alkotják. E térbeli konstellációkban a tájékozódás, illetve az egyén számára áttekinthető „emberi léptékek” kialakítása a tér mentális leképezése révén létrehozott sémák által lehetséges. Ezen elvekre, illetve tájékozódást szolgáló mintákra azért is kell kiemelt figyelmet fordítani, mivel az „emberléptékű” város kialakítása és fenntarthatósága az információáramlás mechanizmusára épülő globális világrend egyik legfontosabb – hatalmas kihívást jelentő – feladata. Az urbanizációs folyamatokban a valóság fokozódó komplexitása folytán eluralkodó irracionális és az élet ebből eredő kezelhetetlensége súlyosan veszélyezteti a jelenlegi, döntő hányadában a városi civilizáció normáihoz igazodó emberiség racionális keretek között történő fennmaradását. A város fizikai paramétereinek átalakulását érintő kérdésekben a jelenleg legaktuálisabb problémák a telekspekuláció és a szervezett bűnözés, melyek a nemzetközi szakirodalomban és a hazai urbanisztikai gondolkodásban egyaránt hangsúlyosan vannak jelen. „A legközvetlenebb kapcsolat a feketegazdaság és a városfejlesztés között a spekulatív ingatlanüzleteken keresztül végbemenő nagyarányú pénzmosás, amely a világ nagyvárosaiban az ingatlanpiacok instabilitásának fő forrása. Ez gyakran a városalakzat hirtelen átalakulásához vezet anélkül, hogy a helyi társadalom vagy a gazdaság körülményeit figyelembe venné.”²⁴

Az európai eszmetörténeti hagyomány klasszikus térkoncepciójának felbomlása következtében a város lényegének meghatározására törekvő tudományos törekvéseknek merőben új közeget kell találniuk feladatuk végrehajtására, mivel a hagyományos kategóriák vezérfonalát követve nem többé nem érhetnek célhoz. Ez az jelenti, hogy az ismert és megszokottként rögzült keretek eltűnése új fogalmak és módszerek bevezetését követeli a városkutatókban. E ponton ismét hivatkozhatunk a már idézett Lefebvre tételére, aki a töredezettségen és heterogeneitáson alapuló „posztmodern állapot” urbanisztikai jellemzőinek egyértelmű meghatározását adja. „Teljesíthetetlen cél a régi város helyreállítása – csak egy új alapokon nyugvó, más léptékű, más feltételek között [...] létező új város megalkotása lehetséges. [...] A város a tudomány tárgyaként meghatározatlan. [...] A történetileg kialakult város már nem él, nem hat. A város meghalt. [...] *Virtuális tárgyról* kell vizsgálódnunk. Ez újfajta megközelítéseket kíván.”²⁵ E szituáció jobb megértéséhez érdemes Walter Benjaminhoz fordulni, aki a régi keretek felszámolásának kezdetét a 19. század elejére teszi. *A kőszáló* című esszéjében a fokozatosan

eltömegesedő európai civilizációt egyre nagyobb mértékben átható elidegenedés jelenségét egy érdekes történelmi tényen keresztül példázza. A 19. század elejétől kezdve, (konkrét dátumként 1805-öt jelöli meg) fokozatosan valósul meg a párizsi utcák egységes számozási rendszerének kialakítása. A folyamat eredményeként a nagyváros lakói – legszűkebb lakóhelyükkel együtt – elveszítik személyes létük egyediségét és különlegességét. Korábban az egyes városnegyedekben élők a házakat saját névvel látták el, és ily módon azonosították. A számozás következtében az egyes házak egyedisége és különlegessége eltűnik: az épületek – korábbi, jól definiálható identitásuk helyett – egy személytelen adminisztratív rendszer tetszőleges elemeiként tagozódnak be a város egészébe. „A nagyvárosi házak beszámozásából jól meg lehet ítélni, hogy mennyire haladt előre a szabályozás. [...] sokszoros nyilvántartással [kell] ellensúlyozni, hogy elvesznek a nyomok, mert az ember eltűnik a nagyvárosi tömegben.”²⁶

A város alapvető szerkezeti elemeinek megváltoztatása, az utak, negyedek, iránypontok és csomópontok eredeti konfigurációikból való kiforgatásával járó térbeli átrendezése a szubjektum és a város viszonyát is új feltételek közé helyezi – a városi tér szellemi átalakulását vonja maga után. E jelenség legszemléletesebb történelmi példája a modern nyugati civilizáció története során Párizs 19. századi városrendezési tervzete, amely Hausmann báró nevéhez köthető.

Az urbánus tér szerkezetének átformálása az ember és a város viszonyrendszerének alapjait is megváltoztatta és új értelmezési szempontokkal bővítette bizonyos tér-elemek – terek, utcák, épületek, kerületek – metaforikus jelentését, illetve az egyén életvitelében és gondolkodásában betöltött szerepét. Az említett folyamatok tükrében nyilvánvalóvá válik, hogy a régi városszerkezet jellegzetességei háttérbe szorulnak és a hozzá kapcsolódó fogalmak és értelmezési módok válságba kerülnek. A legfontosabb kérdés úgy fogalmazható meg, hogy a fenti összefüggésekből következtethetünk-e egy olyan megoldási lehetőségre, amely egyrészt magába építi, másrészt tovább is gondolja azokat a kérdéseket, melyeket modernitás lezárulását követő világ rendszerezhetetlennek tűnő sokféleségének szemlélete vált ki a szubjektumban, valamint képes-e új alternatívákat kínálni az emberi létmód és a város kapcsolatrendszerének megértéséhez.

A továbbiakban a városi tér és az észlelő szubjektum viszonyának legkonkrétabb problémáját vesszük szemügyre, ami az épített környezet elemeinek megragadásával, értelmezésével és a városban való tájékozódás mechanizmusával kapcsolatos. „Minden fennálló és funkcionáló városi településnek van bizonyos fokú struktúrája és felismerhető jellege.”²⁷

Kevin Lynch a „posztmodern” társadalomtudományok keretei között végzett városkutatás talán legfontosabb és legnagyobb hatású képviselője a 20. században. Kutatásai az individuum és a városi tér viszonyának feltárását és elemzésére irányulnak a specifikus városi valóságnak a szubjektum elméjében megképződő mentális reprezentációjára támaszkodva: „Lynch számára a cél a városlakók térhasználatának megértése volt, hiszen így vagyunk csak képesek a várostervezés és -létrehozás egymással való kapcsolatát, valamint a városban való létezés lehetőségeit, illetve korlátait, formáit és módját jobban megragadni. Éppen ezért [...] Lynch a »kognitív térkép« terminust az elidegenedett város belső képének megrajzolására vette át. Ez a térkép nem jelentett mást, mint egy olyan egységes térnek a sémáját, melyben tájékozódva az emberek képtelenek feldolgozni a város totalitását, kijelölni benne a saját helyüket az adott társadalmi és gazdasági viszonyok közepette.”²⁸ A helyes út megtalálásának nehézségei, az eltévedés, az útkeresés aktusai, illetve ezek gyakori kudarca közvetlenül hívja életre a labirintus képzetének aszociációját. E tény a várostervezés elméleti alapjainak meghatározására törekvő kutató

számára fontos célt jelöl ki: olyan városmodelleket kell kidolgoznia, melyek fizikai megvalósítása ténylegesen is elhárítja az említett nehézségeket. Ez azért is különösen fontos, mivel az élet alapvető gyakorlati feladatait a városlakók nem csak abban az esetben képesek eredményesen végrehajtani, ha a térbeli tájékozódás nem ütközik újból a megértés és az értelmezhetőség zavaraiából származó akadályokba. Ebben az összefüggésben nyer elsődrendű jelentőséget Lynch elmélete az „olvasható városról”, illetve a „város olvashatóságának” kritériumairól. Ennek kapcsán a Robbe-Grillet *Útvesztő* című regényében, valamint Paul Auster *New York* trilógia című művében alkalmazott narratív, metafizikai és szimbolikus eszközök áttekintése lehetőséget ad az irodalmi és a szaktudományos „urbanisztika” közös jellemzőinek felmutatására. Robbe-Grillet írói világában a város tere absztrakt, geometrikus szerkezete az emberi viszonyulások és kapcsolatok rendjét és természetét is radikálisan új formában szervezi újra. A klasszikus antropológiai paradigma értelmében egyedi pszichikai és intellektuális jellemvonásokkal jellemezhető individuum eredeti struktúrája megbomlik, és az emberi lényeg maga is a tartalom nélküli, formális struktúra egyik tetszőleges elemeként illeszkedik be az univerzum egyetemes rendjébe, amely a város szerkezeti helyeit kialakító és fenntartó törvényszerűség szerint konstituálódik. Paul Auster elbeszélő énje számára a város az univerzum tükörképeként, mindent magában foglaló totalitásként tárul fel, azonban mindenféle kitüntetett irány vagy értelem-meghatározottság nélkül. „Számára New York a kimeríthetetlen tér, léptek végtelen labirintusa volt: függetlenül attól, [...] milyen alaposan kiismerte már minden negyedét, utcáját, a város mindig a tökéletes elveszettség érzését keltette benne. [...] A céltalan bolyongásban minden hely egyenértékűvé vált a számára, teljesen mindegy volt, merre jár.”²⁹ A regény gondolatmenetének paradox voltát mutatja, hogy a főhős éppen az alapvető egzisztenciális szituációként értelmezett elveszettségben, belső kiútatlanságban talál rá önmagára és illeszkedik be a kozmikus távlatokig növekvő város egyetemes rendjébe.

Ezen irodalmi példák álláspontom szerint világosan megmutatják, hogy a város textúrája a maga konkrét mivoltában a szubjektum számára az érzéki tapasztalat közvetlenségében tárul fel. A heterogén természetű érzetadatok sokféleségét az értelem a saját tevékenysége révén megteremtett rendező elvek szerint kísérli meg összekapcsolni: e tevékenység a városi tér értelemmel való felruházásának legfőbb aspektusa. Az észlelésben megragadott elemeknek az értelem tevékenysége révén történő feldolgozása egy kiemelten fontos folyamat, amely a városnak a szubjektum elméjében kialakult mentális reprezentációjában éri el célját. A kognitív reprezentáció egy olyan modellt hív életre, amely szerkezetileg a fizikai tér dimenzióit képezi le, minőségi értelemben azonban mégis egy alapvetően eltérő természetű valóságot jelenít meg. A városról a szubjektum elméjében megalkotott kognitív (tér)kép a tényleges városszerkezet közvetlen észlelésének, gyakorlati megismerésének és esztétikai megítélésének egyik alapvető vezérelve: szervezi és irányítja a városban való tájékozódást, bizonyos helyek, illetve térségek előnyben részesítését, illetve elkerülését vagy mellőzését. Nyilvánvaló, hogy e folyamat során a városi „szövet” alapvető paraméterei (horizontális és vertikális kiterjedés, csomópontok, elsődleges irányvonalak, jelzőpontok, körzetek) mutatkoznak meg a szubjektum számára, ily módon adva lehetőséget a város erendőbb – a közvetlen tapasztalatban nem megmutatkozó – dimenzióinak megragadásához.

„A várost különböző életfunkciók alapján osztjuk fel, egyes pontjait aszerint jelöljük kognitív térképeinken, hogy azok milyen tevékenységekhez nyújtanak térbeli kereteket.”³⁰ E téziszre támaszkodva kijelenthető, hogy egy konkrét városi térszerkezet és az annak reflexív megértésére törekvő individuum viszonyát voltaképpen a városról

kialakított mentális kép sajátosságai határozzák meg. Eszerint a város szerkezetének és működésének a szubjektum számára hiteles jelentéssel bíró lényege elsődlegesen a város különböző térbeli elemeiről kialakított kognitív tartalmakból kiindulva érthető meg. A szubjektum (aki lehet a város lakója, vagy a benjaminai értelemben vett idegen „kőszáló”, aki a városi lét sokféleségét személyesen átélve törekszik a város lényegének átfogó szintézisére) ezekből kiindulva kerülhet kapcsolatba a város térbeli szerveződését, történelmi-társadalmi léptékű folyamatait, valamint kulturális tartalmait meghatározó elvekkel. Vizsgálódásunk nézőpontjából a leglényegesebb kérdést az jelenti, hogy a városi tér eddigiekben tárgyalt kognitív reprezentációs formái és a város ezek keretei között megmutatkozó struktúrája hogyan viszonyul a posztmodern városkonceptiók által feltételezett emberképhez és az ember-világ viszony erre alapozott felfogásához. A további kutatásoknak e kérdés értelmének tisztázására kell irányulniuk.

További érdekes összefüggések merülnek fel akkor, ha Kevin Lynch tárgyalt mentális reprezentációra épülő városértelmezését a magyar irodalomban megalkotott néhány karakterisztikus Budapest-kép vonatkozásában is szemügyre vesszük. Ezzel összefüggésben a leglényegesebb kérdés a következő: „Hogyan teszik az emberek magukévá a teret, a térbeli adottságok közepette miként rendezkednek be? A »mentális« vagy »kognitív térkép« metafora a városantropológiai kutatás mindennapjaiban az 1980-as években a módszertan felé billent el: hogyan férhetünk hozzá a városlakók kulturális képéhez az általuk ismert és megtapasztalt környezetről.”⁷³¹

Lengyel Péter *Macskakő* című művében a városi tér mentális leképeződésében kibontakozó struktúra pontosan megfeleltethető az egyes városnegyedek és épületegyüttesek tényleges fizikai elrendeződésének. A városi tér regényben ábrázolt rétegei és az individuuum személyes emlékei analóg viszonyban állnak egymással. A tér szegmenseinek feltárása elvezet a személyes, egyszeri emberi létmód lényegéhez. Ily módon az egyéni lét a természeti és történelmi valóság egyetemes létéhez kapcsolódik.

A műben a pesti és a budai Duna-part térsávja jelenti azt a térbeli egységet, amely Budapest városi terének legkarakteresebb reprezentációját nyújtja az érzékszervek közvetlenségére hagyatkozó szemlélőnek. Ily módon feltárja a város lényegét, illetve az érzékileg megragadható elemek sokféleségét értelmes egészzé szervező szellemi tartalmát. A város valódi lényegét ezen ontológiailag különböző természetű elemek összekapcsolása és elrendezése alkotja meg:

„Duna-parti raksáv, vaspántos, hegyezett gerendák, órjás nebulók plajbászai, kígyózó kötélfontok, ponyvával takart ládák, hordók, bazaltkövek, ajtó- s ablakkeretek varázsalakjai – a város kapuja, melyen behajóznak dirib-darabonként az úttestek és járdák, a szín- és bordélyházak.”⁷³²

Egy másik karakteres ábrázolást Justh Zsigmond *Művész szerelem* című regényében olvashatjuk, ahol a szerző a pesti alsó rakpart pontos, a városi tér tényleges fizikai tagoltságát hűen tükröző leírását adja: „Az élesen megvilágított alsó Duna-part kőlépcsői szürkésfehéren váltak el a világoszöld Duna ragyogó hullámaintól. [...] Azután a vámház tűnt elő egyszerű, *renaissance* homlokzatával, méltóságteljesen emelkedve ki a közeli házak közül; majd a jövő Budapestje merült fel, a közraktárak párhuzamosan futva az óriási elevátor felé, amely az egész környék uralkodó kötömegeként tűnt fel. [...] Oly kéj volt innen a gőzhajó fedélzetéről, a rengő hullámok tetejéről letekinteni a Ferencváros alsó részén keletkező gyárvárosra, amelynek kürtői, munkásházai, a templom karcsú tornyát meg a vágóhid tömör homlokzatát uralták.”⁷³³ E két irodalmi példa a városi tér tapasztalatának metaforikus, irodalmi leképezéseit jelenti, amelyek egyöntetűen igazolják a tényleges városi tér szerkezetével kialakított megfelelőést, illetve összhangot. Ebben

az esetben az ember által észlelt tér földrajzi alakzatainak konkrét fizikai elrendeződése analóg az elmében megformált városkép szimbolikus és metaforikus terével.

E két *par excellence* irodalmi ábrázolás teljes összhangban van azon tudományos leírásokkal, amelyek Budapest mentális reprezentációját az urbanisztika és a város-tervezés szemszögéből taglalják. „A budapesti Duna-partot a hidak olyan szakaszokra bontják, amiknek eltérő háttérterületük van, és sajátos, egymástól lényegesen különböző funkcionális és városképi arculattal rendelkeznek.”³⁴ Nyilvánvalóvá kell tenni, hogy a városi létmód eredetére rákérdező filozófiai indíttatású megközelítés elsődleges feladata az, hogy szintézist teremtsen az eredetileg eltérő módszertani elveket követő diszciplínák és világképek között és a város, illetve az urbánus lét természetére irányuló kérdést valamennyi további gondolatmenet és vizsgálódás lehetőség-feltételeként kell kezelnie. Lynch a város „olvashatóságának” elsődleges kritériumaként az egyes városrészek és negyedek világos és egyértelmű elkülöníthetőségét jelöli meg. Az ilyen felépítéssel rendelkező város nem pusztán könnyen áttekinthető, hanem lakói számára a mindennapi érzékelés folyamatát valódi esztétikai tartalommal tölti meg.³⁵ Látható, hogy a városi tér esztétikai dimenziójának elsődleges megnyilvánulása a vizualitás terrénumához kötődik: az észlelés folyamata során a szubjektum az egyedi észleleti tartalmak egymásutánjából rakja össze a látómezőben ténylegesen megjelenő kép egészét. „A város percepciók tapasztalása négy dimenzióban történik, vagyis a háromdimenziós fizikai környezet időben *szekvenciálisan* tárulkozik fel.”³⁶

A témához kapcsolódó irodalmi alkotások városkonceptiója összehangolható a lynch-i paradigmával. Ennek egyik szembevetendő példája a nagyvárosi pályaudvarok irodalmi igényű, ugyanakkor a konstruktivista térelméletek egzakt geometriai paramétereire pontosan igazodó ábrázolása arra utal, hogy az urbanisztika és az esztétika alapvető jelentőségű összefonódása az irodalmi diskurzus vonatkozásában is érvényes. „A hatalmas csarnok villanyfényben úszott. A vasszerkezet üvegtábláin keresztül a tiszta kék ég szűrődött át. Kint holdvilág, bent villanyfény. Az óriás vasívek, [...] a zakatoló mozdonyok, villamos jelzők folytonos csengése, az idegesen érkező és távozó emberek, a gőzzel és párával terhelt levegő...”³⁷

Napjainkban az elsősorban a 19. századi iparosodás korszakában épült pályaudvarok „vas és az acél” uralta tereinek innovatív átfarmálása a posztmodern városépítéssel egyik különleges tevékenységi területeként említhető meg. Ennek egyik emblematis példája a madridi Atocha pályaudvar belső terének átfarmálása: a hatalmas csarnoképület délszaki növényekkel teli üvegházzá alakították át. A konstruktivista szigorúságot itt az élet sokféleségének burjánzása enyhíti, feloldva a merev formákat, hogy az élet állandóan megújuló formái kimeríthetetlen változatossága és spontaneitása kerüljön előtérbe. E törekvésekben a tér ember általi birtokba vételének olyan új módszereit lehet felfedezni, amelyek az érzékileg észlelhető tér szerkezetén túlmenően az egyén öntapasztalatát, önmagáról alkotott fogalmát is döntően megváltoztatják. Az átélhető tér jellegének megváltozása a személyiség belső szerkezetét is módosítja: olyan jellemvonásokat hoz felszínre, amelyek azt megelőzően rejtve voltak, vagy éppenséggel meg sem képződtek az individuum identitásteremtő tevékenysége során. A városi tér ennél fogva az emberi egzisztencia belső világának, az érzések és hangulatok szubjektív dimenziójának kifejeződése és tükörképe. A város szerkezeti csomópontjai között végrehajtott utazás aktusa megfeleltethető az egyéni létmód különböző vetületeinek introspekció útján történő feltérképezésével és ezért alapul szolgál a saját identitás megteremtéséhez. Az imént említett folyamat ellentétes előjellel is lejátszódhat, amikor az épített környezet térelemeinek egyhangúsága, sivársága és esetleg fizikai értelemben

is hanyatló összképe a szubjektum szellemi kiüresedéséhez vezethet és végső esetben az egyén erkölcsi széthullását is előidézheti. E jelenség legnyilvánvalóbb példája a nagyvárosok belső magját szabályos térbeli szerkezetben övező lakótelepek szabványoszerű és monoton egymásutánja (Kelet-Közép-Európában különösen jellemző módon), amely az elidegenedés és a bezárkózás attitűdjeit erősíti fel. Ez közvetlenül implikálja a személyközi kapcsolatok tényleges tartalmának eltűnését és az egyén szellemi horizontjának beszűkülését. Az individuum és a városi tér kapcsolatának filozófiai célú megértésére törekvő vizsgálódások e tényezőt semmiképpen sem hagyhatják figyelmen kívül, mivel a fenti körülmények döntően befolyásolják azt a módot, ahogyan az egyes egyén mindennapi élettevékenysége során felfogja és értelmezi a heideggeri értelemben számára „környező világment” adott városi miliót. A 20. század rendkívül nagy hatású és egyben egyik legtöbbet vitatott munkásságú építésze és várostervezője, Le Corbusier a városi civilizáció jövőjét a hagyományos építészeti elvekkel történő gyökeres szakításban látja. Építészetelméleti gondolatainak legfőbb tézise szerint a modernitás talaján kialakult urbánus életforma szempontjából a legjobb feltételeket konkrétan az egy adott sematikus elv mentén, sorozatban gyártott épületekből összetevődő lakótelepek kínálják. E városnegyedek lényegi természetét a funkcionalitás kizárólagos uralma képezi, amely háttérbe szorít, vagy akár teljes mértékben eliminál mindenemű társadalmi és egyedi esztétikai szempontot. Le Corbusier kifejező terminussal „lakógépnek” nevezi ezen városi egységeket (az „egység” kifejezést azért tekintjük itt helyénvalónak, mivel a lakótelepek semmilyen szerkezeti viszonyban nem állnak a város többi részével, csak a funkcionalitás teremt közöttük kapcsolatot), melyek rendeltetése egy szűkre szabott cél praktikus megvalósítása, valamint az ehhez tartozó igények minél gyorsabb kielégítése. Némileg paradox módon az új típusú várostervezés esztétikai princípiuma éppen ebben a megfontolásban rejlik: a művészi alkotóerő és zsenialitás által megteremtett egyedi és kivételes szépség ideálját az egyszerűsége és világos áttekinthetősége alapuló hasznosság és használhatóság eszménye váltja fel. Az építészeti formák és díszítések sokfélesége és burjánzása helyébe a geometriai idomok letisztult formavilága lép. „Az építészet elsődleges feladata, hogy a megújulás korának hajnalán felülvizsgálja az értékeket, a ház alkotóelemeit. [...] Ha kitépjük lelkünkéből és elménkéből a házról alkotott megcsontosodott elképzeléseket, eljutunk a ház-szerszámhoz, a mindenki számára hozzáférhető sorozattermékhez.”⁷³⁸

A fent bemutatott építészeti koncepcióval összefüggő társadalmi létmód több ponton is kapcsolódást mutat Marcuse negatív egydimenziós „emberideáljával”: a termelés és a fogyasztás mechanizmusainak magát önként alávető és ezen alávetésben önmaga kifordított és illuzórikus látszat-identitását a szabadság és az önállóság kiteljesedéseként igénylő nyugati tömegember a valóság végtelen komplexitását – vagy sokkal inkább annak torzképét – csak szűkre szabott sémák keretei közé szorítva képes érzékelni és felfogni. Álláspontunk szerint ugyanakkor a globális civilizáció jelenlegi állapota nem vonja maga után szükségszerűen az említett szellemi attitűd kizárólagos érvényesülését. Ez azt jelenti, hogy korunk nagyvárosi lakosa számára tényleges lehetőség kínálkozik az életforma megújítására, társadalmi és esztétikai értelemben egyaránt, mivel a tevékenységek, valamint az anyagi és szellemi források korábban nem létező sokfélesége áll rendelkezésére.

Hangsúlyozni kell, hogy e problémát a jövő várostervezőinek és urbanistáinak feltétlenül kezelniük kell, és olyan megoldásokat kell találniuk, melyek a túlszűfolt negyedek minőségi színvonalának számottevő javítására irányulnak, és így közvetve a nagyváros szellemi és kulturális gazdagodását mozdítják elő. A végső célt a jól működő város

létrehozása kell, hogy jelentse, amely az egyén önmagával és környezetével kialakított összhangjának, általános „jól-létének” forrása. Ebben az idealizált eszményképben nem nehéz felismerni az Arisztotelész által az általában vett emberi lét végcéljaként megjelölt antik boldogság-fogalom, az *eudaimonia* jelentéstartalmát. Az ennek megvalósítására irányuló törekvések elmaradása könnyen a Thomas Pynchon által a fikció terében megrajzolt „civilizációs végállapot” valóságos létét idézheti elő. „A termodinamika második tétele szerint egy zárt rendszer állapota az egyensúlyállapot felé halad, így egy zárt társadalom jövője a homogenizáció, a kultúra hóhalála, amikor majd az eszmék, akárcsak a hőenergia, immár nem fognak közlekedni, mivel a rendszer minden pontján azonos lesz az energiaérték; minek következtében meg fog szünni minden intellektuális mozgás.”³⁹

Eddigi következtetéseinket összegezve megfogalmazható az a tézis, hogy a globalizáció elvei által működtetett információs társadalom által életre hívott posztmodern város szerkezetét a töredékesség – a kulturális szimbólumok, emlékművek és építészeti elemek kollázsszerű elrendeződése – konstituálja olyan formában, amely mind a város-tervező, mind az elméletalkotó gondolkodó szemszögéből gyökeresen új beállítódást igényel. Evidens, hogy a megváltozott körülmények az urbanisztika alaproblémáinak megértésére törekvő kutató gondolkodásmódját és tevékenységét is új feladatok és célok elé állítják. A városi térszerkezet térben és időben erősen változó képet mutat: tradicionális városi övezetek és ipari létesítmények – amelyek esetében fontos veszélyforrásként jelenik meg a terület fizikai leromlása, illetve a lakónegyedek esetében tapasztalható erőteljes minőségi leépülés (a lakóterületek gyors és erőteljes minőségi romlását jelentő „slumosodás”) – váltakoznak a legmodernebb technológiával létrehozott irodaházakkal, üzletközpontokkal illetve az információs társadalom merőben újszerű fogyasztói igényeit kielégítő tematikus parkokkal.⁴⁰ Ebben az épített környezetben folytonosan és nagyfokú változatosságban keverednek egymással a város történetileg kialakult, lineáris fejlődési ívet tükröző negyedei, illetve a modern várostervezés innovatív, az adott terület eredeti arculatát és rendeltetését gyökeresen felforgató tevékenysége nyomán létrejött, újszerű formát mutató városrészek. Ezeket minden esetben a magas fokú szervezethez és egy adott városi funkció specifikus koncentrációjához jellemző: e városi zónák emiatt szerkezetileg nagyfokú egységességet tükröznek. „A második világháború utáni hatalmas komplexumok, új városok gyakran követtek állítólagos racionális alaprajzokat, az emberi testet és az elképzelt emberi szükségleteket alapul vevő térszervezői elveket, de ezek gyakran hasonlóan kozmológiai elgondolásokra épültek, mint Smitszon spirális gátja, elég csak Csandígarh vagy Brazília város terveire gondolni.”⁴¹

E ponton azonban fel kell hívni a figyelmet az egyedi eltérések elmosódása következtében fenyegető veszélyekre is. Az adott városrészre jellemző karakterisztikus (az ottlétet érdekessé, egyedivé és vonzóvá tevő) jegyek eltűnése előidézhetheti a város egészének szellemi és kulturális kiüresedését, ami hosszabb távon – a városi társadalomban lejátszódó negatív irányú folyamatok következtében – a lakók életminőségében és az épített környezet fizikai állapotában is nagyarányú romlást eredményezhet. Ennek kapcsán hangsúlyozni kell, hogy az ipari és a posztindusztriális kor világvárosának társadalmi szerkezetében a gazdasági egyenlőtlenségeken alapuló szociális rétegzettség, és az ebből származó kulturális különbségek régóta eleven és komoly problémát képeznek. Egyes esetekben az eltérések olyan nagyok lehetnek, hogy „civilizációs törésvonalak” megjelenésével is együtt járhatnak.⁴² E következtetések kapcsán különösen érdekes szempontot jelent a város-vidék dichotómia egy meghatározott aspektusból tekintett problémája: egy erre koncentrált vizsgálódás sajátos alternatívákat is kínálhat a minőségileg hanyatló városi életfeltételek meghaladására. A kérdéskör ilyen irányú

megközelítése azért is különösen érdekes, mivel az urbanisztikai szakirodalom legnagyobb része negatív felhanggal, elitő hangnemben taglalja a városi térségektől térben távol eső, gazdasági-technológiai téren fejletlen, valamint a lényeges kulturális erőforrásokkal is szűkösen rendelkező vidéki térségeket. A rurális környezet olyan értelmezése, miszerint ez az individuum általános jól-létére kedvezőtlenül ható városi hatásoktól történő megszabadulás elsődleges forrása, a vidék nagymértékű felértékelődését vonhatja maga után. E nézet a kortárs magyar irodalomban is helyet kap, és a városelméleti gondolkodást is újszerű és értékes szempontokkal gazdagítja. Bálint Péter *Tarvágás* című regényének elbeszélő főhőse (maga az írói szubjektum) pontosan a városi élet keretei közül történő radikális és végleges kivonulás révén jut el a legmagasabb szintű intellektuális és érzelmi kiteljesedéshez. A regény elemzésünk vonatkozásában releváns fejezetének gondolati vezérfonala magától értetődően a falusi és a városi életforma, valamint a két világfelfogás éles ellentéte. Általánosságban kijelenthető, hogy Bálint Péter írói világában a városi életforma minden szegmense egyöntetűen a szellemi kreativitás legfőbb gátjaként és az egyén gondolati és érzelmi gazdagságát elszűrítő – nivelláló – valóságelvként mutatkozik meg. A szerző a börtön-metaphora következetes használatával szügesztíven láttatja a (poszt)modern urbánus lét eredendő és megszüntethetetlen kiúttalanságát, egzisztenciális kudarcát. „Voltak persze, akik gyermekeik után mentek városra: szűk bérházi cellában meghalni [...]”⁴³ Az oppozíciós viszony másik oldalán elhelyezkedő vidéki létmód a gondolkodás és a személyiség szabadságának, belső gazdagságának, életerejének – összefoglalva – morális értékének *par excellence* hordozója. „Ami számomra »megváltásként« beharangozott globalizáció, az elviselhetetlen nagyvárosi örület, a szünni nem akaró agyomosás előli menekülés egy olyan »birtokra«, ahol a befelé fordulás és önvizsgálat oltárán áldozhatok.”⁴⁴ A személy értékességének egyik legfőbb „garanciája” a szubjektumot körülvevő természet érintetlen és egységes szépsége, amely megalapozza az ember–világ viszony harmóniáját.

„A racionális elvekre hivatkozó, de mélyen kozmológiai alapú, formalista modernista térszervezés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: ahogyan a nápolyi Scampia városrész modernista épületeinek, így a Tobias Zielony fotó-animációjában bemutatott *La Vele* komplexum különleges tereinek sem sikerült kiemelni lakóit a szegénységből és konszolidálni lakosságát, ahogy a Cyprien Gaillard által rögzített és bemutatott városrészeknek sem. Gaillard valóságos specialistája a modernista építészet és várostervezés romjainak: videóin bebizonyosodik az, hogy a fejlődés és az emancipáció ígéretként elgondolt modernitás nem csak Latin-Amerikából nézve bizonyult illúzióknak. A párizsi, belgrádi és szentpétervári lakótelepek mind a beteljesületlenség, a hanyatlás és az illúzióvesztés szimbólumaiként jelennek meg [...]”⁴⁵ Mintha a leromló, létokát és célját vesztett geometrizáló épített környezet közvetlen kiváltója lenne a benne zajló erőszaknak, mintha a környezet determináló ereje elkerülhetetlen lenne, akárcsak a környező atmoszféra rezgései. E folyamat megakadályozása, illetve ellentétes irányba történő fordítása a posztmodern urbanisztika legfőbb társadalmi-gyakorlati „küldetéseként” határozható meg.

(Összegzés) Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy hogyan lehetséges korunkban a városok átfogó értelemben vett élhetőségének – vitalitás, sokszínűség és kulturális gazdagság – megőrzése, nem pusztán az építészet és a várostervezés hatáskörébe tartozik. A posztmodern kor városát – éppen specifikus jellemzői és működésmódja miatt – folytonosan fenyegető fizikai és szellemi kiüresedés elkerülése kizárólag a tételmeletek, az urbanisztikai gondolkodás és az építészet kapcsolatának olyan felfogásán alapulhat,

amely figyelembe veszi és elfogadja a nézőpontok pluralizmusát és elutasítja a monista magyarázatok dogmatizmusát. Ehhez nélkülözhetetlen azoknak a kultur- és eszmetörténeti összefüggéseknek a megértése, melyek meghatározzák és bizonyos mértékig irányítják is a városi lét összetett folyamatait. Ezért az említett, a vizsgálódásunkban idézett filozófiai gondolatmenetek és szépirodalmi példák a városi tér speciális társadalmi és kulturális képződményének átfogó megértéséhez jelentettek támpontot és a megértésre törekvő gondolkodás előtt feltáruló nézőpontok sokféleségének egyetlen értelmezési keretben történő együtt-látását szolgálták.

IRODALOM

- Auster, Paul: *New York trilógia*. Európa kiadó, Budapest, 1991.
 Benjamin, Walter: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
 Calvino, Italo: *Láthatatlan városok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
 Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat–Infonia, Budapest, 2005.
 Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
 Csontos János – Lukovich Tamás (szerk.): *Urbanisztika 2000*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
 Harvey, David: *The condition of postmodernity*. Malden, Massachusetts, 1990.
 Justh Zsigmond: *Művészszerelm*. In: *Justh Zsigmond válogatott művei*. Ráció Kiadó, Budapest, 2013.
 Le Corbusier: *Új építészet felé*. Corvina, Budapest, 1981.
 Lengyel Péter: *Macskakő*. Európa, Budapest, 1994.
 Lukovich Tamás: *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Szószabó Stúdió, Budakalász, 1997.
 Lukovich Tamás: *VárosVáltozatok. Összegyűjtött urbanisztikai írások*. Pallas Stúdió, 2002.
 Lukovich Tamás – Csontos János (szerk.): *A mi Budapestünk 2020: városvíziók*. Pallas Stúdió – Attraktor, Gödöllő, 2002.
 Lynch, Kevin: *The image of the city*. Harvard University Press, Cambridge, 1960.
 N. Kovács Timea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.) 2005: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2005.
 Orosz László (szerk.): *Nagyerdei megálló. Tanulmányok Vajda Mihály 70. születésnapjára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.
 Polyák Levente: A homogenizáció mintázatai. *Új művészet*, 2014/3.
 Takács Ferenc (szerk.): *Amerikai elbeszélők*. Móra Könyvkiadó, 1994.
 Vidor Ferenc (szerk.): *Urbanisztika: válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1979.
 Virilio, Paul: *Az információs bomba*. Magus Design Stúdió, 2002.

JEGYZETEK

* A tanulmány az MMA MMKI támogatásával készült.	7	Vidor (szerk.) 1979, 543.
	8	Uo. 76.
1 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 35.	9	Cséfalvay 1990, 112.
2 Kant eredeti tézisei a filozófia mint szükségszerű emberi tevékenység lehetőségfeltételeinek és határainak kijelölésére irányulnak, melynek alapját az emberi létmód természetének transzcendentális meghatározása képezi. A német filozófus által megfogalmazott híres kérdések a következők: „Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem? Mi az ember?”	10	Virilio 2002, 17–19.
	11	Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 115.
	12	Uo. 45.
	13	Uo. 49.
	14	Le Corbusier 1981, 57.
	15	Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 130.
	16	Castels 2005, 524.
	17	Idézi Lukovich 1997, 56–66; 77.
3 Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 43.	18	Harvey 1990, 67.
4 Vö. Harvey 1990, 66.	19	Vidor (szerk.) 1979, 263.
5 Castells 2005, 519.	20	Uo.
6 Lukovich 1997, 167.	21	Calvino 2012, 48.

- 22 Foucault 2000, 149.
 23 Uo. 153–154.
 24 Ld. Lukovich 2002, 48., illetve Castells: i. m.
 25 Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 46.
 26 Benjamin 1980, 865.
 27 Vidor (szerk.) 1979, 557.
 28 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 2005, 32–33. Fontos megemlíteni, hogy Magyarországon a tárgyterület legfontosabb kutatója Cséfalvay Zoltán, aki a „kognitív térkép” – Tolmántól származó – terminusát a városi tér befogadásának és megértésének eszközeként értelmezi.
 29 Auster 1991, 7–8.
 30 Cséfalvay 1990, 106.
 31 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 2005, 33.
 32 Lengyel 1994, 399.
 33 Justh 2013, 253–254.
 34 Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 88.
 35 Lynch 1960, 3.
 36 Lukovich 1997, 129.
 37 Justh 2013, 220.
 38 Le Corbusier 1981, 195–198.
 39 Takács 1994 (szerk.), 176.
 40 Harvey 1990, 84.
 41 Polyák: A homogenizáció mintázatai. *Új művészet*, 2014/3. 31.
 42 Löffler Tibor az ezredforduló Budapestjének társadalmi viszonyairól írt tanulmányában hívja fel a figyelmet azokra a szociális és kulturális különbségekre, melyekkel korunk nagyvárosi emberének elkerülhetetlenül szembe kell néznie. Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 69.
 43 Orosz (szerk.) 2005, 156.
 44 Uo. 158.
 45 Polyák 2014, 31.

